

L'aportació dels metges de Lleida a l'educació física catalana del segle XIX

Xavier Torrebadella-Flix*

Resum

A partir de la primera meitat del segle XIX a la ciutat de Lleida, els metges van esdevenir un referent per a propagar els coneixements i desenvolupament de l'educació física i els exercicis gimnàstics. Aquestes aportacions s'inicien a partir de la segona meitat del segle XIX amb les principals manifestacions professionals i acadèmiques de Lluís Roca, Tomàs Casals, Carlos Amat o Martina Castells. L'impacte institucional i social en l'exercici de la professió d'aquests i altres metges va capgirar a Lleida la percepció popular que es tenia dels exercicis gimnàstics, sovint considerats unes activitats arriscades pròpies dels d'acròbates de circ o sota la influència militar. Les intervencions propagandístiques d'aquests metges van esdevenir els primers referents en la institucionalització oficial de l'educació física escolar i pública de Lleida.

Paraules clau

Lleida, educació física, gimnàstica, Lluís Roca Florejachs, Tomàs Casals Ibars, Carlos Amat Zesvas, Martina Castells Ballespí, història de l'educació

Recepció original: 25 d'octubre de 2012

Acceptació: 20 de novembre de 2012

Introducció

A la meitat del segle XIX, la visió mèdica de la gimnàstica d'aplicació higiènica i terapèutica encara no estava prou estesa en el propi àmbit professional de la medicina. No obstant, aquesta percepció va anar canviant gràcies a la divulgació d'algunes obres higièniques i aportacions mèdiques com les de Monlau (1846 i 1847) o d'algunes tesis doctorals llegides a la Facultat Central de Medicina (Torrebadella, 2012b). Així mateix, en aquesta divulgació es va destacar a Madrid la indiscutible personalitat del comte de Villalobos, Francisco Aguilera Becerril (1817-1867) que va fer una excel·lent propaganda en tot el col·lectiu mèdic (Climent, 2001).

A Catalunya, les aportacions es van enriquir amb les intervencions dels doctors Giné Partagàs (1871) o Josep Letamendi (1876), que situaven la gimnàstica en l'àmbit d'actuació professional de la higiene i la medicina. Sobretot, el canvi de percepció popular entre els metges va arribar amb l'obra del *Manual popular de gimnasia de sala* del doctor Schreber (1861). Aquesta obra va provocar que alguns professionals de la gimnàstica s'atreïssin a obrir gimnasos incorporant els adjectius higiènic, mèdic i ortopèdic, en els quals no sempre es procurava que les aplicacions dels exercicis gimnàstics anessin acompanyades per la direcció facultativa d'un metge (Torrebadella, 2009).

(*) Llicenciat en Educació Física per la Universitat de Barcelona, doctor per la Universitat de Lleida, professor associat a la Facultat de Ciències de l'Educació de la Universitat Autònoma de Barcelona. Adreça electrònica: xtorreba@gmail.com

Aquesta situació va incentivar la publicació d'algunes obres tècniques i d'altres de propaganda que tractaven de mostrar les avantatges higièniques i terapèutiques dels exercicis gimnàstics (Busqué, 1865; Carlier, 1867; Ramis, 1865).

A partir de la creació de la *Escuela Central de Gimnástica* (Madrid, 1887-1892) es va crear una mena d'especialització en la gimnàstica higiènic-mèdica, fruit dels doctors que es van formar en aquest centre i que van esdevenir els primers catedràtics de Gimnàstica (Martínez, 1997; Zorrilla, 2002). Un d'ells va ser el barceloní David Ferrer Mitayna, que va publicar algunes obres al voltant de la gimnàstica i la medicina (1883a i 1883b). L'especialització d'aquests doctors va portar a la creació dels primers centres terapèutics per mitjà de la mecanoteràpia del Dr. Zander (Aberg, 1888), que en aquells anys era divulgada en la professió mèdica. Entre aquests centres podem destacar el del Dr. Nunell (Barcelona, 1868) o el del Dr. Decref (Madrid, 1889).

En el cas de la ciutat de Lleida, va sobresortir un ampli col·lectiu de metges que va demostrar tenir cura de les preocupacions higièniques i sanitàries de la població, on també tenia presència l'educació física (Camps i Camps, 2007). Alguns d'aquests metges van esdevenir bons portantveus d'una especialització professional en la gimnàstica. Tant és així, que Lluís Roca, Tomàs Casals Ibars, Carlos Amat, Josep Albiñana, Lluís Abadal, Martina Castells o Francesc Fontanals ens deixaren com a exemple les primeres petjades en la propagació de l'exercici físic o la gimnàstica. Al capdavant, aquests noms els podem identificar com els primers promotors d'educació física escolar i popular.

De la Renaixença al Renaixement de l'educació física: Les aportacions de Lluís Roca i Tomàs Casals

La faceta del Dr. Lluís Roca i Florejachs (1830-1882) com a divulgador de l'educació física i la gimnàstica no és gens coneguda (Borrell i Sanvicens, 1998). El 23 de març de 1851 Lluís Roca va presentar davant la *Sociedad Barcelonesa de Amigos de la Instrucción*, una monografia que tractava «sobre les utilitats de la gimnàstica en les seves aplicacions a la medicina i al millorament dels pobles» (Caymarí, 1883)¹. Malauradament no s'ha pogut localitzar aquest estudi². Lluís Roca es va formar acadèmicament a Barcelona (1844-1852) i va aconseguir el títol de doctor a la Universitat Central de Madrid. Com a membre de la Societat Barcelonina d'Amics de la Instrucció va participar activament del moviment de regeneració cultural d'aquesta entitat.

Un cop acabada la carrera de Medicina, el 1852 Roca tornà a Lleida on es destacà internacionalment pels seus coneixements epidemiològics³. Fou professor de l'Institut i també col·laborà en la revista *Alba Leridana*, amb nou articles sobre «*Estudios Higiénicos*», el qual detectava els problemes higiènics i sanitaris de la ciutat i en donava

(1) Cfr. *El Àncora*, 23 de març de 1851, p. 1310.

(2) Segons Caymarí (1883) aquesta obra de Lluís Roca, *Sobre las utilitats de la gimnàstica en les seves aplicacions a la medicina i al millorament dels pobles*, fou publicada el 1849 a Barcelona per la *Sociedad Barcelonesa de Amigos de la Instrucción*.

(3) Lluís Roca i Florejachs exercí com a metge, però fou un important promotor sociocultural. Pot considerar-se com el primer poeta modern en escriure en català a Lleida. Fou impulsor i secretari de l'Acadèmia Bibliogràfica Mariana (1862-1882), i ha estat considerat com un dels màxims impulsors i representants de la Renaixença lleidatana.

solucions preventives per apaivagar possibles focus d'infeccions. Cap al 1860 fou professor d'Higiene en l'Escola Femenina per a Mestres, que creà la *Asociación de Amigos del País*. De ben segur que Roca va recolzar els projectes del doctor Tomàs Casals Ibarz, conegut metge i cirurgià, que al 1857 ofería classes particulars de gimnàstica al seu domicili, a la Casa de l'església dels Dolors (carrer dels Dolors, 1), pràcticament al davant de l'Estudi General (Casals, 2006). És doncs així, com podem situar cap al 1857, el que seria la primera manifestació de gimnàstica i gimnàs, amb caràcter domèstic i privat (Instituto de Lérida, 1859).

Probablement aquesta gimnàstica fos la que es considerava com a mèdica, o que «podia curar-ho tot», del conegut *Manual de gimnasia de sala* del Dr. Schreber (1861), que va ser el més divulgat de tot el segle XIX (Torrebadella, 2011c). Casals estava al corrent de la gimnàstica mèdica que es practicava a Barcelona, sobretot d'aquella que sense aparells aplicava Pedro Berthier (Casals, 1860b) o com la que projectava el Dr. Pi al manicomi de la Santa Creu (Pi, 1860, p. 327-329).

En aquests anys uns pocs metges van tenir prou interès per estudiar els avantatges de la gimnàstica, i a la Universitat Central de Madrid es van llegir algunes memòries per accedir al grau de doctor que tractaven *La influencia de la gimnástica en el desarrollo y vigor de la organización del hombre en sus primeras edades* (Flecha, 1999; Torrebadella, 2012b). Aquests metges incorporaven la gimnàstica com una matèria pròpia al seu camp d'estudi. Alhora des de la professió, la gimnàstica fou exercida per alguns metges en l'àmbit de l'educació. Un d'aquests casos és el de Casals, que va esdevenir el primer professor de la gimnàstica escolar de Lleida. Casals responia directament a l'apreciació d'Antonio Benzo (1853), quan exposava la conveniència i l'absoluta necessitat que la gimnàstica formés part de l'educació i «en todas las escuelas públicas debieran establecerse gimnasios y obligar a los jóvenes que concurriese a ellos diariamente» (p. 11):

El desarrollo de la educación física proporciona bienes inapreciables aumentando el bienestar y la salubridad de las poblaciones: hará desaparecer muchas de las causas que atacan y minan la salud, ofreciéndonos esos jóvenes contrahechos inútiles a la sociedad y hasta sí mismos; rebajará considerablemente el imponente guarismo que en la estadística ocupa la mortandad de esos infelices deudores de la caridad pública. (Benzo, 1853, p. 13)

A part de les aportacions higienistes de Monlau (1846 i 1847) o Giné (1871), en aquests anys, a Catalunya la gimnàstica i els exercicis físics ja estaven molt ben considerats en alguns dels representants de la medicina, que incorporaven la matèria en els tractats de Terapèutica general o en els projectes hospitalaris (Foix, 1858; Coca, 1862). Així mateix, Casals (1860b) tenia en molt bona consideració la gimnàstica que s'havia establert al Col·legi Valldemia de Mataró, que dirigia el pare Hermegildo Coll (Gurrera, 1995, 2004 i 2005).

A tota Espanya, el coneixement de la gimnàstica i les seves aplicacions en l'àmbit privat, educatiu, militar i mèdic encara estaven en un procés embrionari. Pel que fa a la internació directa dels metges, només hem conegut a Juan Font, Pere Font i Pablo Clausolles que tractessin aquesta matèria de forma terapèutica en un gimnàs privat (Torrebadella, 2009).

Quin tipus de gimnàstica podia aplicar en Casals? Ara per ara no ho sabem. No obstant, els referents que aquest metge i professor disposava eren ben pocs. No sabem on Casals va obtenir l'experimentació pràctica de la gimnàstica. Probablement al fer la

carrera a la Facultat de Medicina de la Universitat Central de Madrid, tingués contactes amb el comte de Villalobos que va produir en aquesta capital una intensa propaganda gimnàstica. Ens atrevim a intuir que Casals s'iniciés sota la tutela d'aquest erudit professor, que va publicar articles de gimnàstica en importants revistes mèdiques (Villalobos, 1866) o en la *Razón Católica* (Villalobos, 1857). Casals (1860b) també coneixia la gimnàstica d'aplicació militar que el capità Aparici va desenvolupar a l'Acadèmia d'Enginyers de Guadalajara (Torredadella, 2012a). Òbviament, el mètode o sistema de gimnàstica utilitzat per aquests professors partia del que va donar a conèixer el coronel Francesc Amorós des de França (Reyes, 1961; Fernández, 2005). Tanmateix, en el cas del comte de Villalobos, la gimnàstica tenia una personalitat pròpia i segons ell, unes bases molt més científiques que el sistema d'Amorós (Villalobos, 1857). Naturalment, i pel que fa a la part més teòrica i de salut, Casals coneixia, a més a més, les obres dels higienistes més populars de l'època (Londe, 1843; Monlau, 1846 i 1847).

Coincidint amb la Renaixença, podem dir que el Renaixement de la cultura física, també arribà a Lleida. La primera empena va ser la creació d'un gimnàs a l'Institut de Segona Ensenyança, que obrí el 15 d'octubre de 1859⁴. El gimnàs es trobava en el mateix Estudi General, avui edifici del Roser, al c/ Cavallers, concretament en el que havia estat l'antiga capella. La direcció estava a càrrec del doctor Casals (Lladanosa, 1974; Tarrós, 1992; Casals, 2006), un dels prohoms més destacats de la Renaixença (Sol, 1964). Es deia que l'escola de gimnàstica: «no está sometida de fondos públicos sino con retribuciones de los alumnos; pero llena una necesidad de la educación en la parte física, y han concurrido 30 alumnos de diez a veinte años que se han ejercido en movimientos gimnásticos, con que muchos han adquirido mayor agilidad y desarrollo y una buena salud más robusta» (Instituto de Lérida, 1859, p. 4-5).

El director de l'Institut, Manuel de la Rosa comentava que la «escuela de gimnástica se halla provista de varios aparatos de paralelas, barras verticales y pértigas de diferentes alturas, escaleras de toda clase, anillas, trapecios y otros juegos» (Instituto de Lérida, 1859, p. 8). Destaquem que en la descripció dels aparells es descobreix el típic gimnàs de l'època, dominats pels que va popularitzar el sistema gimnàstic d'Amorós. La gimnàstica d'aquest valencià influencià gairebé tot el segle XIX. Aquest tipus de gimnàstica que es basava en l'ús d'aparells: trapezis, anelles, paral·leles, cavalls de salt, escales, etc. va ser molt qüestionada per les grans exigències de força i qualitats atlètiques.

Casals (1860b) comentava que en els darrers anys s'havien obert molts gimnasos a Barcelona. Probablement Casals va muntar el gimnàs de l'Institut assessorat per un dels experimentats professors de Barcelona que ell mateix citava, com Valls o Berthier. El gimnàs de Casals va ser segurament un punt d'inflexió en la vida acadèmica dels lleidatans, doncs per primer cop, s'incorporava una assignatura que agermanava l'educació intel·lectual i moral amb la física. L'activitat gimnàstica era ben apreciada pel director, que argumentava la conveniència de generalitzar l'ensenyança:

Muy convenientes sería ver organizadas escuelas públicas de esta especie de establecimientos de primera y segunda enseñanza por los buenos efectos de los ejercicios gimnásticos en las funciones fisiológicas del hombre; pero mientras no se verifique, considero como un bien precioso para la juven-

(4) Cfr. *Alba Leridana*, 10 d'octubre de 1859, núm. 3, p. 4.

tud que haya profesores como el Sr. Casals que espontáneamente se presten a dar esta enseñanza. (Instituto de Lérida, 1859, p. 5)

S'ha de destacar la creació del gimnàs en un centre educatiu en un moment en el qual la llei d'ensenyament vigent (Ley Moyano de 1857), no feia cap referència a l'educació física. No obstant, el 1861, es va publicar un *Reglamento General de Colegios de segunda enseñanza (Real Decreto de 6 de noviembre de 1861)* en el que es feia recomanable la instal·lació de gimnasos als Instituts i convidava la seva aplicació en la mesura de les possibilitats (Instrucción Pública, 1861, p. 229). Per tant, podem considerar l'Institut de Lleida com un dels primers Instituts d'Espanya en aplicar l'educació física en el currículum, encara que de forma extraoficial i de lliure elecció, amb un professor que no constava en l'equip docent del centre.

En aquell temps els tractats de gimnàstica eren quasi inexistents i encara no s'havia divulgat cap manual important per a guiar la pràctica dels exercicis, ni menys que tractés de l'ensenyament d'aquesta matèria (Torrebadella, 2009).

Des de la meitat del segle XIX, la presència de l'educació física i dels exercicis gimnàstics ja estava present en els manuals de text de pedagogia més utilitzats de l'època. Mulet (1992) cita les obres de Jullien (1840), Figuerola (1841), Rendu (1845), Schwartz (1846), Avendaño i Carderera (1850), Matter (1851) o Gerando (1853). Mulet descobreix en aquests autors una «mentalitat higienista», i destaca com a positiu que en l'àmbit pedagògic s'incorporessin «elements d'educació física per a la salut» (p. 214). Tanmateix, aquesta presència higiènica-pedagògica de l'educació física també tenia presència en els tractats d'higiene privada i pública, que tant van influenciar la corrent mèdica (Torrebadella, 2009).

Tanmateix, Casals coneixia l'obra del coronel Amorós (1830), *Manuel d'éducation physique, gymnastique et morale*, que era la visió més propera que aleshores es tenia de la gimnàstica⁵. També era coneixedor de l'obra del capità Aparici (1852), *Instrucción para la enseñanza de la gimnástica en los cuerpos y establecimientos militares*, publicada seguint el manual francès. Uns anys més tard de l'obertura del gimnàs es van publicar uns tractats gimnàstics, que de ben segur Casals va conèixer. Destaquem el *Manual popular de Gimnasia de Sala*, de l'alemany Schreber (1861) i les dues obres publicades a Barcelona d'influència amorosiana escrites per Antonio Moratones (1863) i Joaquin Lladó (1868). Aquest darrer deia que: «El día en que todos los médicos conozcan prácticamente la gimnástica, la indicaran como uno de los mejores preservativos, y su estudio se propagara asombrosamente» (p. 29). També foren coneguts els tractats de Busqué (1865) i Carlier (1867), que es presentaven amb aplicacions a la gimnàstica mèdica.

Coneixem que en el curs de 1863/64 les classes de gimnàstica a l'Institut de Lleida tenien molt d'èxit i eren molt valorades pels pares dels alumnes i, sobretot, pel director Manuel de la Rosa:

Los ejercicios gimnásticos que preservan de muchas enfermedades, que son un eficaz antídoto para la curación de otras, que fomentan el desarrollo de nuestras fuerzas físicas estableciendo el equilibrio entre ellas o dando preponderancia a los más débiles, que están basadas en los principios de la Fisiología, que forman parte de la educación en todo Colegio bien organizado, lo teníamos establecido en el nuestro como clase voluntaria sostenido a expensas de los alumnos. Quisiéremos, sin embargo, que

(5) Amorós dividia la gimnàstica en civil o industrial, militar, mèdica i escènica o funambulesca.

la gimnasia por su importancia fuera asignatura obligatoria y general como las demás de la 2ª enseñanza. Más ya que esto no sea dable por ahora, lo hemos hecho fácil a todos con el auxilio del Colegio. Por esta suerte la mayoría de los padres de familia que nos han excitado a introducir esta mejora, se aprovecharán de ella para sus hijos, y los restantes no tardarán en seguir su ejemplo, teniendo presente que valen más algunos minutos de ejercicios gimnásticos, bien dirigidos que muchas horas empleadas en otros juegos. (Instituto de Lérida, 1864, p. 6-7)

En aquest fragment comprovem com es fa referència explícita a l'objectiu higiènic de la gimnàstica i el valor que se li atorga com una assignatura més de l'educació. És a dir, es pretenia que la gimnàstica fos obligatòria. El fet d'incorporar la gimnàstica posava a l'Institut de Lleida en una situació de privilegi, ja que molt poques institucions educatives de l'època disposaven de la capacitat per fer-ho, i molt menys sota la direcció i la confiança que donava un metge.

Una altra característica que coneixem de la persona del doctor Casals és la seva devoció religiosa. Al 1886 va presentar a l'Acadèmia Bibliogràfica Mariana un treball dedicat a Sant Tomàs d'Aquino. Aquest treball, que va ser premiat, porta el nom *Excelencias, piadosa devoción y saludables frutos del Santísimo Rosario*, que en el fons són unes reflexions d'educació religiosa per contribuir a la millora social de les persones i la família. Per tant, podem deduir que tot i fer les classes de gimnàstica, Casals també aprofitava l'oportunitat per aprofundir en l'adoctrinament moral, humanista i religiós dels alumnes:

¡La adolescencia! esta es verdaderamente la edad en que de continuo se ha de dar razonable y ajustada dirección a la inteligencia del joven; a esa facultad de la comprensión, que a medida que avanza en años, es cuando más peligran los hijos; y por consiguiente más adecuada, vigorosa y constantemente debe ser la enseñanza según sea su capacidad. (Casals, 1887, p. 15)

Destaquem que Casals es va mantenir al marge dels posicionaments ideològics de l'empremta militar. La influència d'Amorós sovint va venir marcada per una tradicional gimnàstica militar que es va constatar amb la *Instrucción para la enseñanza de la gimnástica en los cuerpos y establecimientos militares* (1852); no obstant i contràriament, també es mantenia una corrent pedagògica que conceptuava una educació física més natural i lúdica a través dels jocs (Torredadella, 2011a i 2012a). A Lleida, es pot dir que en aquests anys, la gimnàstica estava en mans dels metges i allunyada de l'empirisme dels acròbates de circ i de les influències militars.

Mesos després de l'obertura del gimnàs, Casals publicà una sèrie d'articles a l'*Alba Leridana* amb l'objectiu de difondre la cultura física en els ciutadans⁶. Amb aquests articles posava a Lleida en una situació de privilegi, ja que difonia l'educació física en la mateixa premsa que va iniciar el moviment de la Renaixença, en un moment en el qual l'educació física i la gimnàstica adquiria protagonisme en les primeres nacions d'Europa. Casals estava assabentat dels moviments gimnàstics europeus, així com també de les iniciatives dutes a terme a l'Estat (Casals, 1860c i 1860b). Els articles recorren i valoraven la importància de l'exercici físic en la cultura clàssica, i alhora incidien en la necessitat de tornar a llurs coneixements i pràctica. En un dels articles incorporà una opinió del tot «revolucionària» per a l'època. Proposava que les dones practiquessin els mateixos exercicis gimnàstics que els homes. Aquesta opció s'adreçava a la millo-

(6) Aquesta publicació (1859-1860) dedica una especial atenció als assumptes higiènics i pedagògics, destacant-se interessants articles de Domingo de Miguel, director de l'Escola Normal de Lleida.

ra de la salut de la dona i a les generacions futures (Torrebadella, 2011b). Casals aplicava, doncs, la tesi eugenèsica a partir de la regeneració física, tal i com ja van assajar en el passat els lacedemonis:

Hasta las mujeres, siguiendo los preceptos de Licurgo, acudían solicitadas al gimnasio, donde se entregaban a iguales ejercicios; no cesando de frecuentarle hasta la época en que contraían nupcias. Así combatiendo la flaqueza y debilidad natural de su organismo, preparaban los robustos gérmenes de una progenie vigorosa: de modo que recibiendo desde la concepción los mejores elementos primarios de fuerza y resistencia corporal, ya antes de nacer era el Griego un hombre extraordinario, un hombre distinto de los demás hombres. (Casals, 1860d, p. 2)

Com a metge incorporava la gimnàstica en l'àmbit de la higiene: «Nosotros que consideramos la gimnástica o llámese somoscética, como una de las más importantes ramas de la higiene» (Casals, 1860a, p. 2)⁷. Aquesta apreciació era molt expressada en la corrent higiènica i és ben comuna durant tot el segle XIX. No obstant, amb el temps, la gimnàstica va prendre independència i un corpus científic i pedagògic propi, al marge de la higiene i de la medicina (García, 1882 i 1886; Sánchez, 1883).

A partir dels estudis d'higiene, la percepció de l'exercici físic i la gimnàstica com a mitjans per a preservar la salut va tenir una presència en els estudis de la carrera de Medicina. Encara que l'aplicació d'aquests coneixements fos teòrica, els metges gelosos de la seva faceta professional tenien en consideració els avantatges dels exercicis corporals i la gimnàstica per a la salut, i per tant, cura en divulgar la seva prescripció facultativa, preventiva i també terapèutica (Torrebadella, 2009 i 2012b).

La influència de l'exercici físic en la higiene espanyola del segle XIX prové principalment del francès Charles Londe (1795-1862) i més tard, del metge de Barcelona Pere Felip Monlau (1808-1871). Londe fou considerat com un dels entusiastes propagandistes dels exercicis físics com a mitjà per a preservar la salut. Els seus tractats d'higiene publicats a Espanya (1829 i 1843) foren acadèmicament i professionalment molt coneguts. L'obra de Londe influència sobretot a Monlau que fou el representant més popular de la tradició higiènica espanyola durant el segle XIX. Aquest fet es donà a partir dels *Elementos de higiene privada* (1846) i *Elementos de higiene pública* (1847). En aquests tractats es considerava la gimnàstica en l'àmbit de la higiene privada i pública, i podem dir que fonamentalment a partir de les obres de Londe i Monlau es va estendre el concepte de gimnàstica (abans exercici corporal) com a «gimnicología o somoscética», una matèria que s'ubicà pròpiament en el doctrinari acadèmic de la higiene, ocupant-se de l'exercici de l'aparell locomotor i del repòs:

La higiene debe dirigir su ejercicio, así para perfeccionar los órganos y los movimientos que éstos ejecutan, como para contribuir a la salud general y a la robustez del cuerpo. [...] (Gimnástica)... el arte de dar al cuerpo toda la fuerza, todo el vigor, toda la agilidad, compatibles con la salud y con el desarrollo respectivo de las facultades intelectuales. (Monlau, 1846, p. 256-257)

Casals prenia referències de la gimnàstica com una de les doctrines més importants que havia aportat el segle XIX. Tot i que la presència de la gimnàstica encara tenia un caire molt marginal, Casals estava convençut de la seva importància en l'educació física en general i, per això, desitjava il·lustrar als lleidatans i lleidatanes dels avantatges

(7) El concepte de *somoscética* fou utilitzat per alguns gimnasiarques. En l'etimologia grega equivaldria a 'moure el cos', 'exercici corporal' o 'exercici físic' (*Somos*: Cos, *Cetos*: agitació).

d'aquesta ciència, que tenia com a finalitat el coadjuvar al desenvolupament de totes les facultats de la persona.

En la nova reformulació de la gimnàstica es prenia com a base el model cultural de la corporalitat clàssica, però alhora servia per traslladar en els joves una educació física i moral, dominant de la flaqueza, de les passions i dels vicis propis de l'edat (Casals, 1860d i 1860e). En aquest esperit, Casals disposà en la gimnàstica un esperançador ressorgiment físic i moral:

En su virtud nos proponemos continuar en las columnas de "El Alba" algunas nociones acerca del desarrollo orgánico promovido por una buena dirección de los ejercicios musculares; ya que por largos años se ha visto interrumpida la cultura de tan provechoso arte.

Seguros estamos y no tememos equivocarnos de que, al paso que los hombres pensadores y de vastos talentos vayan conociendo lo que vale una naturaleza educada, y los jóvenes se penetren de que la influencia de las pasiones y de la pereza les hacen perder días muy caros, cuando apenas frisan en la primavera; y por todas las gentes se estudien con reflexión y madurez los tristes y lamentables resultados que produce la elevada dirección que se da en estos días al desenvolvimiento de nuestro espíritu, la Gimnástica irá adquiriendo mayores proporciones, colocándose otra vez en el estado de cuando floreció en los mejores tiempos. (Casals, 1859, p. 2)

Tanmateix, però, una de les preocupacions de Casals era la de fer entendre que la gimnàstica anava més enllà d'aquella que s'exhibia en les companyies gimnàstiques que, de forma itinerant, feien negoci a la ciutat amb l'espectacle d'arriscats exercicis acrobàtics com els de trapezi. Casals també feia *cabrioles* argumentals per a mostrar la diferència que hi havia entre la gimnàstica acrobàtica i la gimnàstica higiènica que ell ensenyava. Com Amorós, Casals deia que «La somoscética acaba en donde el funambulismo comienza» (1860a, p. 1).

Una de les companyies més conegudes de la meitat del segle XIX va ser la família d'artistes, Millo-Alfredo, que per Catalunya i en dies festius muntava parades d'espectacles realitzant pantomimes i exercicis acrobàtics. Utilitzant l'exemple d'aquesta companyia, Casals advertí als joves el fet de no confondre la gimnàstica amb el mode i finalitat d'aquests exercicis, com també que tinguessin cura de no ficar-se sota la direcció d'un aventurer volantí, si no volien arriscar-se a tenir accidents irreparables. També posava èmfasi en no violentar més del compte el desenvolupament corporal en la infància:

Merece encomio el niño Enrique que apenas tiene diez años, admirable ora por las maneras difíciles con que hace jugar todas las articulaciones de su cuerpo, ora por la maestría y seguridad de los saltos y cuerda floja; de suerte que sería lástima se malease la constitución de ese muchacho, y que supuestamente promete merecer un día ser colocado en la línea de los primeros acróbatas españoles, es un deber advertir a sus padres y hermanos que renuncien desde luego a tan lisonjera esperanza si los trabajos que vayan encargando al niño no son acomodados a su tierna edad, y por consiguiente a su poco vigorizada complexión. (Casals, 1860a, p. 1)

Casals convidà els famosos acròbates a repetir una de les arriscades actuacions al gimnàs de l'Institut. Hem de suposar que no ho va fer de forma gratuïta, sinó tot el contrari i amb el propòsit d'alliçonar els alumnes envers les característiques, diferències i qualitats dels exercicis gimnàstics (*Alba Leridana*, núm. 18, 2 de juliol de 1859, p. 3).

Amb la publicació dels articles en l'*Alba Leridana*, Casals s'emparentava directament amb la campanya propagandística i reivindicativa per la institucionalització oficial de la gimnàstica, que havia endegat el comte Villalobos (1842 i 1845), i que després de la

seva mort el 1867, encara va tenir continuïtat fins ben entrat el segle XX. Casals es manifestava tot expressant que:

Al Gobierno le toca hacer cuanto sea preciso para su más completo acrecentamiento. El día en que cada establecimiento público cuente con un Gimnasio bien dirigido, la enseñanza de la juventud corresponderá mejor a las exigencias de la época, y a la parte intelectual y a la física se desarrollarán en los alumnos bajo la mayor y más apetecible armonía. (Casals, 1860b, p. 2)

No es coneix fins quan Casals exercí aquesta activitat docent i com anà desenvolupant-se l'assignatura fins l'arribada de la gimnàstica oficial el 1893 (Cambeiro, 1997). No obstant, Casals el 1875 encara disposava de la seva consulta particular, davant del mateix Institut.

La influència de Casals en la gimnàstica lleidatana va ser tot un referent alhora de propagar les avantatges higièniques i pedagògiques de l'educació física, mitjançant els exercicis gimnàstics i la seva validació en la formació integral dels joves. Així mateix cal pensar, que en l'àmbit particular, Casals utilitzà la gimnàstica en les aplicacions mèdiques i terapèutiques que en l'època s'atorgaven com les propagades pels doctors Schreber (1861) i Busqué (1865). Tanmateix, Casals participava de l'opinió que la gimnàstica no havia de ser dirigida per qualsevol persona, i que calia doncs, com també expressava el doctor Francisco Elizalde (1867), exigir la direcció dels gimnasos a un metge, que era el que millor podia entendre el funcionament del cos. Així, doncs, hem de valorar l'aplicació gimnàstica de l'Institut, ara per ara, com la primera intervenció docent realitzada per un metge a tot l'Estat espanyol.

En la dècada dels seixanta es van obrir arreu de Catalunya alguns gimnasos higiènics sobretot a Barcelona, però també a Mataró, Figueres, Reus, Tarragona, Vilanova i la Geltrú o Vic. Amb motiu de la normativa de 1861, els gimnasos també es van instal·lar en els col·legis privats més elitistes. No obstant, a l'escola pública la seva presència fou molt tardana i en alguns casos excepcional com en el cas de Josep Clós a Sabadell, que va ser el primer professor que va impartir classes de gimnàstica a les escoles municipals (Carreras, 1931). En el cas de l'Institut de Barcelona, que dirigia Odó Fonoll, la gimnàstica no va arribar fins al 1865, amb la direcció d'en Joaquim Ramis (Monés, 1997).

Les primeres publicacions al voltant de l'educació física

El 1859, es publicava a Lleida l'obra del Carlos Amat Zesvas, *Nociones de gimnástica*, una obra plenament dins de la corrent higienista. Segons informà el llibreter Amadeu Llave-rías (1935), aquesta obra va ser plagiada amb el mateix títol, el 1885, per Nicolás Camús, que regentava un gimnàs a Barcelona. No obstant, l'obra de Carlos Amat pot considerar-se, ara per ara, com una de les primeres monografies de l'exercici físic o la gimnàstica publicada a Catalunya amb la finalitat d'estendre i popularitzar l'educació física entre els joves.

Davant la impossibilitat de localitzar l'obra de Carlos Amat, s'ha tractat el text de Nicolás Camús, tot i suposant que l'afirmació de Llaverías sigui certa. D'en Carlos Amat se'n sap poca cosa, se suposa que era un metge cirurgià resident a Lleida, ja que en l'època hi havia un doctor Juan Carlos Amat que exercia a la ciutat.

L'autor volia contribuir a la propagació de la gimnàstica entre els joves, ja que veia en ells una educació física força oblidada. Carlos Amat va disposar del suport d'algunes obres higièniques, que com veurem s'ocupaven de l'exercici físic com a font d'enfortiment corporal i salut. Amat, com altres higienistes o metges, considerava la gimnàstica com una part important de la higiene.

L'obra era un petit opuscle que va ésser escrit en forma de diàleg, clar i senzill, de ben segur amb la intenció d'apropar-se més als joves, apartant la idea d'un tractat feixuc per a la lectura i la comprensió. No obstant, Carlos Amat més que inspirar-se en altres autoritats, va fer el mateix que Nicolás Camús, plagia quasi literalment de l'obra de Monlau (1846) *Elementos de higiene Privada*, com tot seguit es comprova:

Camús (1885)	Monlau (1846)
«¿Entre estos ejercicios activos, hay otros que merezcan especial mención? Sí, señor, y son el juego de la <i>pelota</i> , el de la <i>argolla</i> , el de la <i>barra</i> , el del <i>mallo</i> , el de los <i>bolos</i> , el del <i>tejo</i> , el de las <i>bochas</i> , el del <i>volante</i> , el de los <i>trucos</i> , el del <i>billar</i> y otros varios, así propios de la infancia como de la juventud y de la edad adulta» (p. 13-14).	«Entre los ejercicios activos merecen especial mención los juegos de <i>pelota</i> , de la <i>argolla</i> , de la <i>barra</i> , del <i>mallo</i> , de los <i>bolos</i> , del <i>tejo</i> , de las bochas, del <i>volante</i> o <i>rehilete</i> , de los <i>trucos</i> , del <i>billar</i> , y otros varios, así propios de la infancia, como de la juventud y de la edad adulta» (p. 266).

Amat (1859) també copià de Monlau (1846), aquelles prescripcions higièniques de l'exercici físic que calia tenir en compte i que Monlau havia pres de Londe (1843):

- 1º Que los ejercicios activos han de llevar por objeto el mantener la regularidad de todas las partes musculares, y el hacer entrar en acción las menos desarrolladas. Atendiendo mucho a este precepto se evitan o se corrigen estas desviaciones de la columna vertebral, ese raquitismo y esos vicios de la conformación tan frecuentes en ambos sexos, con especial en las ciudades populosas.
- 2º Que los ejercicios activos deben ser proporcionados en duración y fuerza a la robustez del individuo, y que en ellos se ha de proceder gradualmente de los menos activos a los que lo son más.
- 3º Que los ejercicios deben ser proporcionados a la edad y adecuados al sexo y al temperamento.
- 4º Que los ejercicios deben ser proporcionados muy activos (carrera, esgrima, etcétera.), no deben practicarse después de terminada la digestión, y que los muy moderados (el paseo a pié, o en carruaje, la equitación al paso, etc.), pueden practicarse después de comer sin notable detrimento de la salud.
- 5º Que no conviene sentarse a la mesa después de un ejercicio muy violento, si no que se ha de dejar pasar la estimulación que haya aquél ocasionado al cuerpo.
- 6º Que antes de entregarse al cualquier ejercicio es conveniente proceder a la excreción de las materias albinas, de las mucosidades nasales y pulmonares.
- 7 º Que para entregarse a los ejercicios activos es muy útil ponerse vestidos ligeros, anchos, que permitan la soltura a todas las partes del cuerpo, a menos de que con el ejercicio se quiera promover expresamente un sudor revulsivo.
- 8º Que después del ejercicio activo importa muchísimo guardarse el aire, y no turbar bruscamente el movimiento fluxionario, el más o menos copioso sudor, que naturalmente se ha aprovechado.
- 9º Que los ejercicios practicados en el campo, en un jardín, al aire libre, en compañía agradable, proponiéndose siempre un objeto y haciendo de modelo que al mismo tiempo que el sistema muscular se ejerciten también algunos de los sentidos, son los más ventajosos y saludables. (Camús, 1885, p. 15-16; Monlau, 1846, p. 277-278)

En l'obra d'Amat no es parlava de gimnàstica, tal i com ara l'entenem; la gimnàstica prenia correspondència amb l'exercici físic. No obstant, reclamava la presència de més gimnasos i es lamentava del poc èxit que tenien: «Desgraciadamente -la gimnástica- está muy descuidada; pues sobre escasear los gimnasios, los pocos que existen no se

ven concurridos. La educación física de nuestra juventud, necesita en esta parte una seria reforma» (Camús, p. 7). L'exercici físic que recomanava era aquell que més tard esdevindria com a pràctica esportiva: la marxa, el salt, la carrera, el patinatge, el ball, la natació, la caça, l'esgrima, la lluita i els jocs més tradicionals dels infants.

Malgrat el plagi que realitzà Amat, s'ha de valorar positivament l'obra per diversos motius. Un és el de poder apropar un text literari saludable al jovent poc acostumat a l'exercici físic; i l'altre, l'atreviment d'escriure una obra sobre gimnàstica, en un moment que ben poca cosa s'havia dit. Fins a la data, no hi havia cap publicació a Catalunya que parlés de gimnàstica, tal i com s'entenia en l'època amb el concepte de gimnàstica moderna que havia expressat el coronel Amorós: «La gimnasia es la ciencia razonada de nuestros movimientos, de sus relaciones con nuestros sentidos, nuestra inteligencia, sentimientos y costumbres» (Monlau, 1847, p. 474). Com ja hem dit, a Catalunya, Amorós va tenir una representació tardana i les primeres obres conegudes del popular sistema gimnàstic van ser les de Moratones (1863) i Lladó (1868).

El 1859 un altra publicació lleidatana anònima, *Manual de Higiene Popular*, definia la gimnàstica com «el arte de los ejercicios corporales con el fin de fortalecer el cuerpo, conservar la salud, prevenir y curar enfermedades» (p. 68). L'autor (un suposat metge) classificava els exercicis gimnàstics en actius i passius. Els exercicis actius eren: marxa, ball, caça, curses, natació, esgrima, suspensions, balancejos, trepes i exercicis de veu. Els exercicis passius eren l'equitació, el carruatge i la navegació. Com podem percebre, alguns autors no coneixien encara la gimnàstica, tal i com s'estava estenent per Europa i per aquest autor, l'exercici corporal i la gimnàstica eren la mateixa cosa. Destaquem però, que feia una exposició dels beneficis per la salut de l'exercici corporal i, pel que fa a la pràctica, no feia distincions de gènere:

El ejercicio corporal no es menos necesario a la mujer que al hombre, porque no tiene aquella menos necesidad de fortalecer su cuerpo que este, ni que luchar con menos causas de destrucción que el hombre,... no hay más que comparar el vigor de los campesinos con ese color pálido y miserable de la mayor parte de los habitantes de las ciudades, de los que viven en la ociosidad y en el retiro, y de las mujeres en general. Compárese la corpulencia, la fuerza, el vigor de unos con otros, y se verá la necesidad del ejercicio corporal,...

Por lo que acabamos de decir, comprenderán los padres de familia, así como otros encargados de la educación física y moral de la juventud, cuanto importa el que los jóvenes de ambos sexos hagan ejercicio corporal al campo para gozar de salud y robustez, y lo mismo las mujeres en vez de estar sentadas y encerradas en casa. (Profesor de medicina, 1859, p. 68-76)

Durant aquest període trobem algunes definicions més d'educació física i de gimnàstica, aplicades a l'àmbit exclusiu de la higiene. Una és de Domingo de Miguel (1812-1880), director de l'Escola Normal, entre 1858 i 1878 (Domingo de Miguel, 1880)⁸. En *El hombre y su educación o sea principios de educación física, intelectual y moral* (1868), recomanava «la gimnástica higiénicamente dirigida que es cuando tiene principal objeto el desarrollo normal de los órganos y el buen desempeño de las funciones» (p. 57-58). El concepte de gimnàstica estava introduït en el d'educació física, entès com a forma ampla en l'educació del cos «la cual tiene por objeto el normal desenvolvimiento del organismo y de sus funciones» (p. 29). Domingo de Miguel, de la mateixa manera

(8) Domingo de Miguel col·laborà en la premsa amb destacats articles sobre la higiene i la salut pública: *Alba Leridana* (1859-1860), *Cronicón Ilerdense* (1875-77) i *Revista de Lérida* (1875).

que els higienistes d'aquell temps, recomanava l'exercici físic fora de les tasques habituals del treball intel·lectual i mecànic: la gimnàstica, el passeig, el ball, l'equitació, la natació, la declamació i el cant.

En aquell temps, l'educació física no formava part del programa d'estudis dels mestres. Aquesta assignatura trigaria molt de temps en introduir-se, i més en aplicar-se amb prou normalitat i, molt més, en consolidar-se (Cambeiro, 1997). No obstant, a la Normal de Lleida l'assignatura probablement va ser aplicada, tal i com es feia a l'Institut el 1859. Només cal pensar que ambdues institucions compartien el mateix edifici docent, a més a més, de l'Escola de pràctiques. Així mateix, cal tenir present l'afinitat acadèmica dels professors Domingo de Miguel, i Tomàs Casals, ja que coincidiren en el mateix espai educatiu, un a la Normal com a Director i, l'altre en l'Institut, com a professor de Gimnàstica, a més a més, de col·laborar en publicacions en la premsa. Domingo de Miguel (1868) era partidari d'estendre la gimnàstica, i sobre aquesta intenció deia: «Es tanta la importancia que se merece y va adquiriendo en las naciones civilizadas, que de buena gana quisiéramos ver extender entre nosotros los grandes beneficios de esta hermosa aplicación, tan hermanada con nuestros propios intereses y con los verdaderos progresos de la humanidad» (p. 58). També hem de recordar que la gimnàstica a l'Institut era extraoficial, fora de l'horari acadèmic i voluntària. Per tant, podem pensar que aquesta activitat va ser igualment susceptible d'aplicació a la consideració dels alumnes normalistes.

Un altre professor de l'Institut en tractar aspectes higiènics relacionats amb l'educació física fou el Dr. Josep Albiñana, que impartia l'assignatura com a catedràtic de *Elementos de Historia Natural y Fisiología e Higiene*. No obstant, aquest professor ofería una visió força reduccionista de l'exercici físic. Considerava com a exercicis els habituals de l'època: el caminar, la cursa, la natació, l'esgrima, la caça, el ball, l'equitació, etc. Singularment, en el cas de la dona, Albiñana limitava molt l'exercici, una consideració que tenia connotacions molt arrelades al conservadorisme catòlic (Torredadella, 2011b):

Los ejercicios gimnásticos tienen por objeto el desarrollo de la fuerza física, la robustez de los órganos, la agilidad de los movimientos, y la resistencia a las fatigas.

Pero para que los ejercicios gimnásticos produzcan saludables efectos en los niños y jóvenes, a quienes únicamente convienen, es preciso que sean muy moderados y metódicos, procurando disponer y mover los órganos en todos los sentidos posibles, y sin permanecer en las posiciones violentas mucho tiempo. Una gimnasia higiénica no exige grandes y peligrosos saltos, alardes de fuerza, ni difíciles equilibrios, pues con los ejercicios de la vida ordinaria y los particulares que cada uno de los órganos pueden hacerse en una sala, basta para adquirir la robustez que el ejercicio es capaz de dar a nuestro cuerpo.

El aire, los ejercicios del campo, los viajes, juegos, canto, etc. constituyen la mejor gimnasia para toda clase de personas. [...] La gimnasia no deberá empezar antes de los cinco años, y para eso ha de ser proporcionada y no causar nunca fatiga: Los ejercicios gimnásticos convienen especialmente a los jóvenes, pero si llegan a constituir un hábito no pueden dejarse tan fácilmente sin que la salud los eche de menos. Por eso antes de la edad viril deben ser poco a poco substituidos por paseos a pie y a caballo, partidas de caza, etc. [...] La gimnasia de la mujer debe ser dirigida con especial celo; combínala mientras es joven, y después el paseo, vectación, baile, lectura y canto le bastan bajo el punto de vista higiénico. (Albiñana, 1889, p. 522-523)

Resumint aquest període cal constatar diverses observacions. La primera fou la influència higiènic-mèdica que considerava la gimnàstica com un mitjà en la millora de la salut i, tal vegada, com a formació indispensable per l'educació integral de la perso-

na. La constatació del primer gimnàs i dels primers escrits que tractaven l'educació física foren a partir dels metges de la ciutat, i per tant, fou aquest sector el qui assumí el repte d'incorporar l'educació física en l'ensenyament.

Cal entendre que en aquests anys, la gimnàstica, completament desconeguda per a la immensa majoria de la població, fou percebuda amb menyspreu i certa desconfiança. Els practicants de la gimnàstica a Lleida no devien ser gaires, com tampoc ho eren els que pintaven, els que feien literatura, música, cant o ciència, etc.

Anys més tard, el metge farmacèutic Lluís Abadal en el *Manual de la salud*, escrit al 1895, amb el pseudònim d'Abudallasi (1895), remarcava la necessitat de practicar exercici corporal, sobretot, entre els joves dels dos sexes. Curiosament descobrim que els exercicis eren els mateixos del *Manual de Higiene popular* publicat al 1859.

Martina Castells i Ballespí

El 1882, Martina Castells i Ballespí (1855-1884) protagonitzà un dels fets històrics més importants pel futur reconeixement intel·lectual de la dona. Martina Castells fou la primera espanyola que aconseguí el grau de doctora en Medicina, amb la tesi que llegí a la Universitat Central de la Facultat de Medicina de San Carlos, el 27 d'octubre de 1882. La tesi, apadrinada pel doctor José Letamendi (1828-1897), abordava un tema que en aquell temps, molt poques dones havien pogut tractar: *Educación Física, moral e intelectual que debe darse a la mujer para que esta contribuya en grado máximo a la perfección y la dicha de la humanidad* (Flecha, 1999)⁹. Cal advertir que Castells fou la primera dona que considerà acadèmicament a la Universitat una temàtica, que fins aleshores només havien considerat els homes.

La investidura doctoral de Castells fou reconeguda en l'àmbit nacional amb un extraordinari ressò i la seva imatge va ser portada de molts diaris i revistes de l'època: *Hipódromo Cómico*, *La Il·lustració Catalana*, *El Globo*, *La madre y el niño*, etcètera. A *La Il·lustración Española y Americana* dedicà una ampla crònica a la lleidatana i publicà el seu retrat en la galeria de personalitats destacades (Doña Martína Castells, 1882).

La formació ampla de Castells, que cursà el batxillerat a l'Institut de Lleida, possiblement practicant la gimnàstica amb el Dr. Tomàs Casals, comptà amb el suport fonsamental dels seus germans i el seu pare, tots ells també metges¹⁰. Posteriorment, l'apadrinament del Dr. José Letamendi, sens dubte fou clau perquè Castells aprengué a valorar de forma diferent el concepte i la realitat de la dona. Abans de Castells eren molt poques les dones que havien tractat de llur condició (Torrebadella, 2011b).

Cal dir, que pel que fa a l'educació física, la tesi doctoral de Castells, anà més enllà del que fins aleshores s'havia assenyalat. Si s'havia considerat que l'educació de la dona havia d'esdevenir únicament i exclusivament per a la millor concepció dels fills, Castells proposava que, a més a més, calia que la seva formació tingués una base sòlida i ampla

(9) Aquesta tesi (manuscrita) es troba en el Archivo Histórico de la Facultat de Medicina de la Universitat Complutense. Els fragments que presentem són de la transcripció de Consuelo Flecha (1999).

(10) Martina Castells representà la quarta generació lleidatana d'una família professionalment dedicada a la medicina, casada també amb un metge, el doctor Constantí, morí als 31 anys per la complicació de la seva primera gestació.

en l'educació física, moral i intel·lectual, perquè considerava a la mare com el pilar fonamental en l'educació dels fills:

¿dudaremos aún de la imprescindible necesidad de hacer a la mujer fuerte y robusta para que fuerte y robusto sea el fruto de sus entrañas, de inculcar a la mujer una sana moral para que pueda transmitirla al hijo a quien dio la vida; de dar al fin a la mujer una educación esmerada, una instrucción conveniente con el objeto de que el hijo la reciba de su propia madre y no sea vea precisado desde su más tierna edad, precisamente en la época en que más necesarias le son las atenciones y cuidados maternos, a abandonar tan cariñoso regazo, para adquirir en otra parte la educación que ésta no puede proporcionarle? (Flecha, 1992, p. 271)

Principalment per a Castells, la base de l'educació de la dona havia de centrar-se en la Higiene, que era un àmbit de coneixement del tot necessari, tant com a dona, esposa o mare.

Pel que fa a l'elevat índex de mortalitat infantil de l'època, Castells argumentava una hipòtesi: Enunciava que la causa de tanta mortalitat era major en el col·lectiu de dones menys instruïdes, i que per tant, una adient educació física, moral i intel·lectual en la dona podria contribuir a minvar la mortalitat infantil: «Nosotros creemos firmemente que la mortalidad de los niños, está en razón inversa del grado de ilustración de la madre. Y esta creencia nace no a impulsos de una halagadora teoría sino que es hija de una aterradora práctica» (Flecha, 1992, p. 273).

El director de la tesi de Castells va ser el Dr. José Letamendi, un home que coneixia molt bé les pràctiques gimnàstiques com ho va manifestar en la publicació *La gimnástica cristiana* (1876), obra en la qual va demostrar una gran erudició bibliogràfica de la matèria. En opinió del Dr. Letamendi, la gimnàstica d'aparells i dels gimnasos no era la més apropiada, i proposava exercicis més naturals com els jocs a l'aire lliure, les curses, els salts, llançaments, la natació, l'esgrima, el jocs de pilota o les danses gimnàstiques (Sanvisens, 1995-1996). Creiem que Castells també participava de les idees del Dr. Letamendi i que com a higienista no s'oblidava de l'enfortiment del cos per mitjà de la gimnàstica. Considerava que aquesta era una àrea del coneixement i de la formació molt poc tractada en el país, i conseqüentment demanava que s'atengués com es feia en els altres països:

Creo de imprescindible necesidad aprenda la mujer elementales nociones de Gimnasia, de esa utilísima rama de la Higiene que tan deslucida se halla, por desgracia, en nuestro país, contrastando esto con lo que sucede hoy en las demás naciones en donde va siendo obligatoria su enseñanza no sólo en los colegios de niños sí que también en los de niñas. (Flecha, 1992, p. 273)¹¹

En conclusió, la tesi de Castells descriu a la dona com a un primer element de progrés i felicitat social. En conseqüència es manifesta la necessitat de proveir a la dona de coneixements indispensables d'Escriptura, Gramàtica, Aritmètica, Geografia, Història natural, Anatomia, Fisiologia, Higiene privada, Física i Química, i Gimnàstica.

No coneixem per què no es publicà aquesta tesi doctoral. El fet es que altres tesis de l'època sí foren publicades (Torredadella, 2012a). En canvi, la tesi de Castells que, va marcar una efemèride a nivell nacional, esdevenint la primera dona en doctorar-se en

(11) Nota de M. Castells (1882): «En la Escuela Normal de Institutrices de París está establecida la enseñanza de la Gimnasia a cargo del Profesor Laisne, allí reciben las futuras maestras una completa instrucción gimnástica, la que más tarde han de transmitir a sus alumnas. En 1881 de los 600 profesores de Gimnasia con que contaba Francia 220 eran mujeres».

medicina, no va anar més enllà del manuscrit. Probablement aquest fet de no publicar i divulgar l'obra, com era d'esperar, representava un cop més al menyspreu cap a la dona. És ben coneguda la posició que dominava a una bona part de la medicina del segle XIX, que posava en inferioritat la capacitat de raonament intel·lectual i científic del pensament femení.

Francesc Fontanals i l'educació física a la Casa de la Misericòrdia

L'educació física també va fer presència a la Casa de la Misericòrdia, institució benèfica de la Diputació que va ser fundada el 1836 per atendre els infants orfes. Coneixem que cap al 1888, la Casa de la Misericòrdia ja disposava d'una sala de gimnàstica molt ben dotada amb tots els aparells necessaris per atendre l'educació física dels alumnes de l'Escola elemental. En el programa escolar hi eren presents les «marxes i jocs gimnàstics», complementant així, la resta de les assignatures: Catecisme, Història sagrada, Lectura i escriptura, Aritmètica, Gramàtica, Geografia i Història d'Espanya. Com esmentava el Reglament de la Casa de la Misericòrdia (1888) «La creación de una escuela de Gimnasia que se establece en el Proyecto, además de contribuir al desarrollo físico del acogido sirve de distracción durante las horas de recreo y evita que el asilado contraiga hábitos que le puedan perjudicar física y moralmente» (p. 11-12). Aquesta informació ens revela que la gimnàstica a la Casa de la Misericòrdia va esdevenir la primera experiència d'educació física que, de forma conscient i reglamentada, es realitzà en una escola de primera ensenyança de Lleida.

Recordem que en aquell temps la gimnàstica encara no formava part del currículum de la Primera ensenyança (Cambeiro, 2004). Només en les escoles privades i religioses existia algun tipus d'educació física en forma de jocs i de gimnàstica a l'aire lliure i, poques escoles disposaven de gimnasos tancats. En aquest sentit, i per tal de propagar els avantatges de l'educació física per a la millora de la salut dels escolars, algunes autoritats sanitàries (Ángel Pulido, Tolosa Latour, Calatraveño, Nicasio Mariscal, etc.) no deixaven de proclamar la conveniència d'introduir l'educació física i els exercicis corporals a les escoles (Torrebadella, 2009).

En els successius Reglaments de la Casa de la Misericòrdia (1898 i 1900) es continua trobant la presència de la Gimnàstica. En el de 1898 es concretava que: «En el establecimiento habrá un sitio destinado a los ejercicios gimnásticos de los acogidos bajo la dirección de un profesor que será de elección libre de la Excma. Diputación Provincial bajo indicación del medico» (p. 24). Així mateix es determinava que el professor de gimnàstica havia de procurar «que cada alumno se ocupe de los ejercicios propios a su edad y que puedan contribuir a su desarrollo físico, impidiendo la ejecución de todos aquellos que supongan algún peligro para los educandos» (p. 25).

Al 1900 Francesc Fontanals Araujo (1863-1928) era el metge de la Casa Inclusa i també exercia com a professor de gimnàstica. Fontanals era un dels aficionats a la gimnàstica i havia participat en la fundació de la *Sociedad Gimnástica Leridana*. Un any després, representava la vicepresidència de la *Federación Gimnástica Española* a Lleida. Com a professor de gimnàstica, recomanava que els infants de la Casa de la Misericòrdia realitzessin exercicis gimnàstics i jocs, per tal de millorar la seva condició física (Casa de la Misericòrdia, 1900).

Conclusió

Hem deixat evidències suficients que l'educació física escolar a Lleida va ser impulsada pel col·lectiu de metges de la ciutat. Els metges, considerats sovint com els representants de vetllar socialment pels saludables codis de comportament higiènic i moral, van esdevenir un referent d'inqüestionable valor i credibilitat. El fet que persones tan ben considerades com Lluís Roca, Tomàs Casals, Martina Castells o Francesc Fontanals, fessin costat als exercicis gimnàstics, donava garanties suficients perquè la gimnàstica no fos mirada amb recel.

Lluís Roca va publicar potser, la primera obra de la gimnàstica mèdica contemporània a Espanya. Tomàs Casals es presenta al 1859 com el primer metge que imparteix la gimnàstica en un Institut d'educació secundària, any en el qual es publicà *Nociones de gimnástica*, una obra per a facilitar l'educació física entre els joves.

Martina Castells, la primera doctora d'Espanya, al 1882 defensà la tesi al voltant de l'educació física femenina i reafirmà la necessitat d'incorporar oficialment l'educació física a l'escola.

Amb aquestes dades podem reafirmar la tesi de Vilanou (1995), quan diu que a Catalunya, l'educació física va tenir un caràcter diferenciador, que va venir representada des del segle XIX pels sectors higiènics i mèdics, que van influenciar els corrents pedagògics d'inicis del segle XX. Aquesta posició va aïllar a Catalunya dels plantejaments doctrinals que recercaven en l'educació física una finalitat militar i que a la resta d'Espanya van ser molt tangibles, com així ho va deixar escrit el professor d'educació física Marcelo Sanz (1915): «en estos últimos años toda la atención de la Educación física ha sido por y para la guerra. Tal y como dijimos en 1895» (p. 11).

A Lleida la continuïtat d'aquesta primera fornada de metges preocupats per l'educació física va continuar durant el primer terç del segle XX amb altres metges com Humbert Torres, Josep Estadella, Josep Hernández o Epifani Bellí, que impulsaren la higiene escolar i també feren de professors d'educació física i de promotors de l'esport escolar (Camps i Camps, 2007; Torredadella, 1999 i 2009).

Referències

- Aberg, E. (1888) *El método Zander de gimnasia mecánica*. Buenos Aires, Comí e Hijos.
- Abudallasi (1895) *Manual de la salud*. Lleida, Librería Lorenzo Corominas.
- Albiñana, J. (1889) *Elementos de Historia natural y Fisiología e Higiene, dispuestos para que puedan servir de texto en los Institutos, Seminarios, Escuelas normales y Colegios*. Lérida, Imp. Lib. y Enc. de José Plá Pagès. (4ª ed.)
- Amat, C. (1859) *Nociones de gimnástica*. Lleida, Rauret.
- Amorós, F. (1830) *Manuel d'éducation physique, gymnastique et morale*. París, Rouret.
- Aparici, J. M. (1852) *Instrucción para la enseñanza de la gimnástica en los cuerpos y establecimientos militares*. Madrid: Imp. Rivadeneyra.
- Benzo, A. (1853) *Discurso leído en la Universidad Central por el licenciado en Medicina y Cirugía*. Madrid, Imp. José M. Ducazcal.
- Borrell, J.; Sanvicens, P. (1998) *La Renaixença a Lleida. Lluís Roca i Florejachs i Josep Pleyan de Porta*. Lleida, Edicions Universitat de Lleida.
- Busqué, S. (1865) *Gimnástica higiénica, médica y ortopédica o el ejercicio considerado como medio terapéutico*. Madrid, Imp. de Manuel Galiano.
- Cambeiro, J. A. (1997) *El proceso de institucionalización de la educación física en la España contemporánea*. Barcelona, Universidad de Barcelona, Departament de Teoria i Història de l'Educació (Tesis doctoral no publicada).
- (2004) «L'educació física al tombant del segle XIX». *Educació i Història. Revista de Història de l'Educació*, 7, p. 134-176.
- Camps, M.; Camps, M. (2007) «Notes sobre la medicina del treball a Lleida». *Butlletí del Col·legi Oficial de Metges de Lleida*, 65, p. 21-30.
- Camús, N. (1885) *Nociones de gimnástica*. Barcelona, Est. Tip. de Bernabé Baseda.
- Carlier, P. (1867) *Tratado de gimnasia médica y civil*. Santander, González.
- Carreras, M. (1931) *El problema de l'ensenyança primària a Sabadell*. Sabadell, Ed. Comissió de Cultura de l'Ajuntament de Sabadell.
- Casa de la Misericòrdia (1888) *Reglamento para el régimen de los establecimientos provinciales de beneficencia de la Provincia de Lérida*. Lleida, Tip. Casa de la Misericòrdia.
- (1898) *Reglamento de la Casa de Misericòrdia*. Lleida, Tip. Provincial de la Casa de la Misericòrdia.
- (1900) *Memoria que presenta la Diputación Provincial de los establecimientos de beneficencia*. Lleida, Tip. Provincial de Casa de la Misericòrdia.
- Casals, Q. (2006) *Tots a l'escola? El sistema educatiu liberal en la Lleida del segle XIX*. València, Universitat de València.
- Casals, T. (1859) «Estudios fisiológicos. Del movimiento y de la inacción». *El Alba Leridana*, 4, p. 2-3.
- (1860a) «Estudios fisiológicos. Gimnástica propiamente práctica». *El Alba Leridana*, 88, p. 1-2.
- (1860b) «Estudios fisiológicos. La gimnástica en España». *Alba Leridana*, 142, p. 1-2.

- (1860c) «Estudios fisiológicos. La gimnástica en nuestros días». *Alba Liridana*, 118, p. 1-2.
- (1860d) «Estudios fisiológicos. Valimiento que ha tenido en los mejores tiempos la Gimnástica». *El Alba Liridana*, 31, p. 1-2.
- (1860e) «Estudios fisiológicos. Valimiento que ha tenido la Gimnástica en tiempo de los Romanos». *El Alba Liridana*, 56, p. 1-2.
- (1887) *Excelencias, piadosa devoción y saludables frutos del Santísimo Rosario*. Lleida, Tip. Mariana.
- Caymarí, M. (1883, 28 de febrer) «Lo Dr. D. Lluís Roca i Florejachs - Acabament». *La Il·lustració Catalana*, p. 59.
- Climent, J. M. (2001) *Historia de la rehabilitación médica. De la física terapéutica a la reeducación de inválidos*. Barcelona, Edika Med.
- Coca, A. (1862) *Tratado de terapéutica general*, tomo I. Barcelona, Imp. Diario de Barcelona.
- «Domingo de Miguel» (1880) *Gaceta de Instrucción Primaria*, 471, p. 361-363.
- «Doña Martina Castells Ballespí, doctora en medicina y Cirugía por la Universidad Central» (1882) *Ilustración Española y Americana*, núm. XLII, p. 282. [Retrat de Martina Castells, p. 284]
- Elizalde, F. (1867) *La influencia de la gimnástica en el desarrollo y vigor de la organización del hombre en sus primeras edades*. Madrid, J. E. Morete.
- Fernández, R. (2005) *Francisco Amorós y los inicios de la educación física moderna. Bibliografía de un funcionario al servicio de España y Francia*. Alacant, Publicaciones de la Universidad de Alicante.
- Ferrer, D. (1883a) *De la utilidad general de la gimnasia y acción que ejercen sobre el organismo humano sus diferentes ejercicios*. Barcelona, Est. Tip. José Miret.
- (1883b) *Nociones de anatomía útiles para practicar la gimnasia racional*. Barcelona, Est. Tip. José Miret.
- Flecha, C. (1992) «El carácter médico higiénico de la gimnástica en el siglo XIX». *Actes Primer Congrés Internacional, Educació, Activitats Físiques i Esport en una perspectiva històrica*. Barcelona, Ed. Jordi Monés i Pere Solà, p. 268-273.
- (1999) «La educación de la mujer según las primeras doctoras en medicina de la Universidad española, 1882». *Dynamis. Acto Hispanica ad Medicinae scientiarumque historiam i Illustradam*, 19, p. 241-278.
- Foix, J. B. (1858) *Apuntes sobre la terapéutica general. Resumen de las lecciones dadas en la Facultad de Medicina de la Universidad Literaria de Barcelona*. Barcelona, Imp. Casa Piferrer.
- García, P. de A. (1882) *Teoría y práctica de la educación y la enseñanza*, t. V. (De Educación Física). Madrid, Ed. Gras y Compañía.
- (1886) *De las teorías modernas acerca de la educación física*. Madrid, Imp. de J. Gil y Navarro.
- Giné, J. (1871) *Curso elemental de Higiene Privada y Pública*, tomo primero. *Higiene privada*. Barcelona, Imp. de Narciso Ramírez y Compañía.

- Gurrera, M. (1995) L'educació física als primers butlletins del Col·legi Valldemia (1868-1972). *Fulls del Museu Arxiu de Santa Maria*, 51, p. 16-24.
- (2004) Els inicis de l'educació física als col·legis de Mataró (1855-1877). *Educació i Història. Revista de Història de l'Educació*, 7, p. 93-116.
- (2005) *L'ensenyament a Mataró durant la primera meitat del segle XIX. Gènesi i desenvolupament del sistema educatiu en una ciutat industrial (1808-1868)*. Barcelona, Universitat de Barcelona, Departament de Teoria i Història de l'Educació.
- Instituto de Lérida (1859) *Memoria sobre el estado del Instituto al inaugurarse el curso academico de 1859 a 1860*. Lleida, Est. Tip. José Sol.
- (1864) *Memoria solemne de apertura del Colegio provincial de 2ª enseñanza de Lérida, curso de 1863 a 1864 por su director Don Manuel de la Rosa y Ascaso*. Lleida, Est. Tip. José Sol.
- Instrucción Pública (1861) *Boletín Instrucción Pública*, t. I. Madrid, Imp. Manuel Galiano.
- Letamendi, J. de (1876) *La gimnástica cristiana*. Barcelona, Imp. de Jaime Jepús Roviralta.
- Lladanosa, J. (1974) *Historia de Lleida*, vol. II. Tàrraga, Editor F. Camps Calmet.
- Lladó, J. (1868) *Nociones de gimnástica higiénica aplicadas a las escuelas de Instrucción Primaria*. Barcelona, Antonio J. Bastinos.
- Llaverías, A. (1935) *Catálogo de la Biblioteca del Gimnasio de Colón*. Barcelona, Lib. Anticuaria de Antonio Palau y Dulcet.
- Londe, C. (1829) *Nuevos elementos de higiene*. Madrid, Imp. que fue de Fuentenebro.
- (1843) *Tratado completo de higiene*. Madrid, Imp. Viuda de Calleja e Hijos.
- Martínez, A. (1997) *La educación física escolar en España. Hitos Históricos*. Madrid, Universidad Complutense de Madrid.
- Miguel, D. de (1868) *El hombre y su educación o sea principios de educación física, intelectual y moral, para uso de las familias y de las escuelas*. Lleida, Imp. José Sol e Hijos.
- Monés, J. (1997) «La gimnàstica a l'Escola Normal de Barcelona al segle XIX. Una polèmica interessant: 1877-1884». En *La formació inicial i permanent dels mestres, Actes de la XIII Jornades d'Història de l'Educació als Països Catalans*. Vic, Ed. Eumo, p. 109-119.
- Monlau, P. F. (1846) *Elementos de higiene privada: o arte de conservar la salud del individuo*. Barcelona, Imp. de Pablo Riera.
- (1847) *Elementos de higiene pública*, t. II. Barcelona, Imp. de Pablo Riera.
- (1875) *Elementos de Higiene privada o arte de conservar la salud del individuo por el doctor*. Madrid, Carlos Bailly-Balliere.
- Moratones, A. (1863) *Nociones elementales de gimnasia para jóvenes de ambos sexos*. Barcelona, Imp. Joaquín Bosch.
- Mulet, B. (1992) «L'educació física als llibres de text dedicats a la formació del mestre a la primera meitat del segle XIX». *XI Jornades d'Història de l'Educació als Països Catalans. Aspectes físics de l'educació: Visió històrica*. Reus, Centre de Lectura de Reus, p. 201-215.
- Pi, E. (1860) *Proyecto médico razonado para la construcción del manicomio de Santa Cruz de Barcelona*. Barcelona, Imp. y Librería Politécnica de Tomás Gorchs.

- Profesor de medicina (1859) *Manual de Higiene popular para conservar la salud proteger la vida, favorecer la parte física y moral del individuo, escrito por un professor de medicina*. Lleida, Imp. A. García.
- Ramis, J. (1865) *Una verdad o consideraciones sobre la utilidad de la gimnástica*. Barcelona, Imp. de Gómez e Inglada.
- Reyes, E. de los (1961) *Amorós. Adelantado de la gimnasia moderna. Su vida, su sistema*. Madrid, Publicaciones del COE.
- Sánchez, J. (1883) *Tratado de gimnasia pedagógica para uso de las escuelas de primera y segunda enseñanza e institutos*. Barcelona, Imp. de Vda. de M. Minuesa de los Ríos.
- Sanvisens, A. (1995/6) «La conversión de la gimnasia griega al cristianismo según José de Letamendi». *Historia de la Educación. Revista Interuniversitaria*, vol. XIV-XV, p. 101-124.
- Sanz, M. (1915) *Manual de gimnasia higiénica y juegos escolares*. Madrid, Tip. de Juan Pérez Torres.
- Schreber, D. G. M. (1861) *Manual popular de gimnasia de sala*. Madrid, Imp. Bailly-Balliere.
- Sol, R. (1964) *150 años de prensa leridana*. Lérida, IEI, Lérida.
- Tarrós, R. (1992) «Alts i baixos en la implantació escolar de l'educació física». *XI Jornades d'Història de l'Educació als Països Catalans. Aspectes físics de l'educació: Visió històrica*. Reus, Edicions del Centre de Lectura, p. 283-299.
- Torredadella, X. (1999) «L'educació física al Liceo Escolar de Lleida (1906-1938): un model de renovació pedagògica». En *Actes del quart congrés de les ciències de l'esport, l'educació i la recreació de l'INEFC de Lleida*. Lleida, INEFC, p. 75-86.
- (2009) *Contribución a la historia de la educación física en España. Estudio bibliográfico en torno a la educación física y el deporte (1800-1939)*. Lleida, Universitat de Lleida, Departament d'Història de l'Art i Història Social (Tesis doctoral no publicada).
- (2011a) «Vicente Naharro y los juegos corporales en la educación física española de la primera mitad del siglo XIX». *Ágora para la Educación física*, 13, p. 165-182.
- (2011b) «La educación física y la actividad gimnástico-deportiva de las mujeres a partir de la bibliografía especializada del siglo XIX». *Arenal*, 18 (1), p. 147-179.
- (2011c) *Repertorio bibliográfico inédito de la educación física y el deporte en España (1800-1939)*. Madrid, Fundación Universitaria Española.
- (2012a) «Antecedentes en la institucionalización de la gimnástica militar española, 1800-1852». *Revista de historia militar*, 111, p. 185-244.
- (2012b) «Las primeras tesis doctorales de la educación física en el espacio científico y profesional sobre la medicina española». *Pecia Complutense*, 16, p. 58-88.
- Vilanou, C. (1995) «Higiene i educació física», *Actes del Col·loqui Universitari Artur Martorell, educador del nostre temps*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 181-206.
- Villalobos, conde de (Francisco de Aguilera y Becerril) (1845) *Representación del señor D. Francisco Aguilera, conde de Villalobos, acerca del establecimiento de un gimnasio normal en Madrid; dictamen de varios profesores de medicina sobre la utilidad de este*

establecimiento, e informe de la Real Academia de ciencias naturales acerca del mismo asunto. Madrid, Imp. Colegio de Sordomudos y Ciegos.

- (1857) «Sobre gimnasia». *La Razón Católica*, 4, p. 259-266.
 - (1866) *Breve indicación de las máquinas, aparatos gimnásticos y médico-gimnásgrafos*. Madrid, Imp. de Alejandro Gómez de Fuentenebro.
 - (1842) *Ojeada sobre la gimnasia, utilidades y ventajas que emanan de esta ciencia*. Madrid, Imp. de Yemes.
- Zorrilla, P. (2002) «La Escuela Central de Profesores y Profesoras de Gimnástica (1887-1892)». *Apunts d'Educació Física i Esports*, 69, p. 6-16.

La aportación de los médicos de Lérida a la educación física catalana del siglo XIX

Resumen: A partir de la primera mitad del siglo XIX en la ciudad de Lérida, los médicos se convirtieron en un referente para propagar los conocimientos y desarrollo de la educación física y los ejercicios gimnásticos. Estas aportaciones se inician a partir de la segunda mitad del siglo XIX con las principales manifestaciones profesionales y académicas de Luis Roca, Tomás Casals, Carlos Amat o Martina Castells. El impacto institucional y social en el ejercicio de la profesión de estos y otros médicos dio la vuelta a la percepción popular que se tenía en Lérida acerca de los ejercicios gimnásticos, con frecuencia considerados unas actividades arriesgadas propias de los de acróbatas de circo o bajo la influencia militar. Las intervenciones propagandísticas de estos médicos se convirtieron en los primeros referentes en la institucionalización oficial de la educación física escolar y pública de Lérida.

Palabras clave: Lérida, educación física, gimnasia, Lluís Roca Florejachs, Tomás Casals Ibars, Carlos Amat Zesvas, Martina Castells Ballespí, historia de la educación

L'apport des médecins de Lérida à l'éducation physique catalane au XIXe siècle

Résumé: À partir de la première moitié du XIXe siècle dans la ville de Lérida (Espagne), les médecins sont devenus une référence pour la propagation des connaissances et du développement de l'éducation physique et des exercices de gymnastique. Ces contributions ont commencé dès la première moitié du XIXe siècle avec les principales manifestations professionnelles et académiques de Luis Roca, Tomás Casals, Carlos Amat ou Martina Castells. L'impact institutionnel et social dans l'exercice de la profession de ces médecins, et d'autres, bouleversa la perception populaire que l'on avait des exercices de gymnastique, fréquemment considérés comme des activités dangereuses propres des acrobates de cirque ou des militaires. Les interventions de propagande de ces médecins se sont converties en premières références quant à l'institutionnalisation officielle de l'éducation physique scolaire et publique de Lleida (Espagne).

Mots clés: Lleida, éducation physique, gymnastique, Lluís Roca Florejachs, Tomás Casals Ibars, Carlos Amat Zesvas, Martina Castells Ballespí, histoire de l'éducation

The contribution of Lérida doctors to catalan physical education in the XIX century

Abstract: In the first half of the 19th century in Lérida, (Spain) doctors began to play a key role in the dissemination of knowledge and the development of physical education and gymnastic exercises. The first contributions were made through the main professional and academic results of Luis Roca, Tomás Casals, Carlos Amat and Martina Castells. The institutional and social impact of the work of these and other doctors changed the popular perception of gymnastic exercises in Lleida (Spain) at the time, which were frequently considered risky activities carried out by circus acrobats or under military influence. The dissemination activities of these doctors became the first points of reference in the official institutionalization of school and public physical education in Lleida.

Key words: Lleida, physical education, gymnastics, Lluís Roca Florejachs, Tomás Casals Ibars, Carlos Amat Zesvas, Martina Castells Ballespí, history of education